

جشن هزاره‌ی فردوسی*

علیرضا شاپور شهبازی

ترجمه‌ی: سلمان ساکت

دانشجوی دکتری زبان و ادبیات فارسی

دانشگاه فردوسی مشهد

چکیده

بی‌تردید برگزاری جشن هزاره‌ی فردوسی در سال ۱۳۱۳ خورشیدی مهمترین رویداد فرهنگی در ایران معاصر به شمار می‌آید، چرا که نزدیک به یک‌صد دانشمند ایرانی و خارجی در تهران گرد آمدند تا هزارمین سال تولد حماسه‌سرای بزرگ ایران‌زمین را گرامی بدارند. برپایی این جشن از یک سو فرهنگ و ادبیات غنی و پربار ایران را بیش از پیش به جهانیان معرفی کرد و از سوی دیگر تغییراتی بنیادین در مطالعات فردوسی‌شناسی و شاهنامه‌پژوهی ایجاد نمود، تا آنجا که با گذشت بیش از هفت دهه از برگزاری آن، هنوز اثرات شگرفش بر پهنه‌ی پژوهش‌های مرتبط با شاهنامه و فردوسی دیده می‌شود. اهمیت و تأثیرگذاری جشن هزاره‌ی فردوسی سبب شد تا بخشی از مدخل «فردوسی» در *دانشنامه‌ی ایرانیکا* به آن اختصاص یابد و زنده‌یاد دکتر شاپور شهبازی نگارش آن را بر عهده گیرد. در اینجا به مناسبت روز بزرگداشت فردوسی و انتشار ویژه‌نامه‌ی مجله‌ی *پاژ*، ترجمه‌ی این مقاله به دوستان فردوسی و شاهنامه تقدیم می‌شود.

در اوایل سده‌ی بیستم، پژوهش‌های اروپاییان درباره‌ی فردوسی و اثرش (بویژه پژوهش‌های موهل و نولدکه) و ترجمه‌های فرانسوی، آلمانی و انگلیسی شاهنامه، فردوسی را به نامی آشنا در حلقه‌های پژوهشی اروپا مبدل کرده بود (شهبازی، ۱۰-۱۳). ایرانیان که از این پیشرفت‌ها آگاه بودند و انقلاب مشروطه و آثار به شدت ملی‌گرایانه‌ی شاعران و پژوهشگران، احساسات میهن‌پرستانه‌ی آنان را برانگیخته بود، بر آن شدند که به طور رسمی لزوم شناساندن فردوسی را به عنوان «احیا کننده‌ی» واقعی هویت ایرانی (پس از حمله‌ی تازیان به ایران در قرن هفتم [میلادی]) مطرح نمایند.

این حرکت را چهار میهن‌پرست برجسته هدایت می‌کردند:

- ۱- سید حسن تقی‌زاده، سیاستمدار و پژوهنده‌ای که نه تنها درباره‌ی آثار نولدکه و آثار دیگر محققانی که در دسترس ایرانیان بود، پژوهش می‌کرد، بلکه به مطالعات فردوسی‌شناسی نیز توجهی ویژه داشت.
- ۲- کیخسرو شاهرخ، نماینده‌ی عالی‌رتبه‌ی انجمن زرتشتیان در مجلس.
- ۳- محمدتقی بهار، منتقدترین شاعر آن زمان که سیاستمدار و روزنامه‌نگار بود.

---

* این مقاله با مشخصات زیر در *دانشنامه‌ی ایرانیکا* به چاپ رسیده است:

۴- محمدعلی فروغی، وزیر برجسته و دانشمند.

پیش از آن در سال ۱۹۲۲ محمدتقی بهار رضاخان (بعدها رضاشاه) را که به تازگی به قدرت رسیده بود، وا داشت تا ادعای میهن پرستی اش را با بزرگداشت فردوسی و ساختن آرامگاهی در خور شأن «زننده کننده‌ی ملیت و نژاد ایران» به اثبات برساند (بهار، ۳-۱۹۲۲، ۴۳۴ به بعد). در همین زمان کیخسرو شاهرخ، عبدالحسین تیمورتاش و دیگران در پی یافتن بهترین روش برای دستیابی به این هدف بودند. در سال ۱۹۳۳ [۱۳۱۲ش.] به رغم اعتراضات شدید گروههای متعصب ضد فردوسی (بهار، ۴۵۰-۴۴۹؛ بسنجید با: شاهرخ، ۱۶۴ به بعد) رضاخان متقاعد شد که برای هزاره‌ی فردوسی بزرگداشتی رسمی تدارک بیند.

نولده‌که سال تولد فردوسی را ۹۳۴-۹۳۵ میلادی [۳۲۳-۳۲۴ هجری] محاسبه کرده بود (*Grundriss*) (۱۵۱) و تقی‌زاده به شدت بر این تاریخ پای می‌فشرد (۷-۱۲). بدین گونه تاریخ هزاره‌ی فردوسی بین سالهای ۱۹۳۴ تا ۱۹۳۵ تطبیق می‌شد. با این همه ژول موهل (صص XXII به بعد) و بهار (۷۶۰ به بعد) اثبات کرده بودند که سال تولد فردوسی بین ۹۳۹ تا ۹۴۰ میلادی [۳۲۹-۳۳۰ هجری] است (تاریخ دقیق تولد فردوسی ۳ ژانویه‌ی سال ۹۴۰ میلادی است؛ بنگرید به: شهبازی، ۳۰-۲۷)، بنابراین از برگزاری جشن هزاره بین سالهای ۱۹۳۹ تا ۱۹۴۰ حمایت می‌کردند. فروغی با گفتن این جمله که «به هر روی هزاره فردوسی مقارن با یکی از این تاریخهاست و چند سال زودتر یا دیرتر تفاوتی ایجاد نمی‌کند»، اختلافات را به نفع سال ۱۹۳۴ فرو نشاناند (۱۹۳۳، ۷۵۷).

جشنها در تهران، مشهد و طوس (که آرامگاه فردوسی در سال ۱۹۳۴ م. [۱۳۱۳ ش.] به طور رسمی در آنجا افتتاح شد) برپا گردید و نزدیک به یک ماه به طول انجامید. همزمان با این جشنها مقامات رسمی و پژوهشگران مختلف در اتحاد جماهیر شوروی، فرانسه، انگلستان، آمریکا، آلمان، مصر، عراق و دیگر کشورها جشنهایی را در دانشگاهها، کلوپها و سفارتخانه‌ها برگزار کردند و ناشران مختلف را بر آن داشتند تا به پژوهش درباره‌ی فردوسی و شاهنامه دست یازند.

جمع شدن حدود صد دانشمند برجسته و نیز تعداد زیادی از مقامات عالی کشورهای مختلف در تهران و مشهد، سودمندترین رویداد برای مطالعات ایرانی به طور عام و برای پژوهش درباره‌ی فردوسی و شاهنامه به طور خاص بود.

هیأت ایرانی متشکل از چهل نفر بود که فروغی (سخنران افتتاحیه) آن را هدایت می‌کرد. برخی از اعضای این هیأت عبارت بودند از: محمدتقی بهار، احمد بهمنیار، عباس اقبال، نصرالله فلسفی، بدیع‌الزمان فروزانفر، جلال‌الدین همایی، احمد کسروی، مجتبی مینوی، سعید نفیسی، حسن پیرنیا، ابراهیم پورداود، عبدالعظیم قریب، غلامرضا رشید یاسمی، محمدعلی تربیت و حسن وحید دستگردی. سیاستمدار قدیمی، محتشم - السلطنه حسن اسفندیاری، رئیس افتخاری کنگره، عیسی صدیق، هماهنگ کننده و آرتور کریستن‌سن، عبدالوهاب عزّام و هنری ماسه، منشیان جلسه‌ی افتتاحیه بودند. فروغی، علی‌اصغر حکمت و شاهرخ که رضاشاه را در طول حضورش در کنگره همراهی می‌کردند، میزبانان این گردهمایی بزرگ بودند (شاهرخ، ۱۷۳-۱۷۱). پس از ایران بزرگترین هیأت شرکت کننده از آن اتحاد جماهیر شوروی بود که افرادی چون یوسف اربلی، آ. آ. فریمان، یوری ن. مار و یوگنی ای. برتلس در آن حضور داشتند. افزون بر این اتحاد جماهیر شوروی هدایایی را به مردم و دولت ایران تقدیم کرد؛ از آن جمله یازده بشقاب متعلق به دوره‌ی ساسانی و بعد از آن که به روش گالوانوپلاستیک از روی نمونه اصلی در موزه‌ی ارمیتاژ بازسازی

شده بود؛ چاپ عکسی دست‌نوشته شاهنامه به تاریخ ۷۱۱ ق. / ۱۳۳۳ م. و چند کتاب درباره‌ی آثار فلزکاری دوره‌ی ساسانی. (بشقابها تا سال ۱۹۷۳ در موزه‌ی ایران باستان نگهداری می‌شد. هنگامی که نگارنده مدیر بخش باستانی موزه بود، دستور یافت تا نیمی از آن بشقابها را به موزه‌ی شهیاد بفرستد. این کار پس از عزیمت نگارنده به خارج از کشور در سال ۱۹۷۴ صورت گرفت).

ولادیمیر مینورسکی، ایران‌شناس روس، از لندن به این همایش آمد. دیگر شرکت‌کنندگان برجسته‌ی جشن هزاره عبارت بودند از: دنیس راس، یان ریپکا، بدریچ هرورنی، آرتور کریستن‌سن، هنری ماسه، آندره گدار، فؤاد کوپرولو، هادی حسن، بهرام گور انکلساریا، جمشددجی اونوالا (فهرست کامل شرکت‌کنندگان احتمالاً در صدیق (تدوین‌گر)، ۱۹۳۴، ۳-۱ یافت می‌شود؛ بنگرید به تصویر پیوست مقاله).

دستاورد مهم جشن هزاره‌ی فردوسی انتشار تعداد زیادی از آثار پژوهشی درباره‌ی فردوسی و شاهنامه بود (بنگرید به: کتاب‌شناسی). یک سال پیش از جشن هزاره، محمد رضانی شاهنامه را بر اساس چاپ ترنر ماکان و با مقدمه‌ی رشید یاسمی در تهران منتشر کرد. سیف آزاد نیز شاهنامه را تصحیح و چاپ کرد و آن را با تصاویری از پادشاهان باستانی، که برگرفته از مجسمه‌های دوره‌ی هخامنشی و ساسانی بود، مصور ساخت (۴ جلد، برلین، ۱۹۳۵-۱۹۳۴؛ بنگرید به: غروی، ۷-۶). در این زمان به مناسبت جشن هزاره کتاب فردوسی و حماسه‌ی ملی اثر هنری ماسه منتشر شد (پاریس، ۱۹۳۴) که به خوبی آمیزه‌ای از مطالعات پیشین را در خود جای داده بود. مجموعه‌ای از مقالات بهار درباره‌ی زندگی و آثار فردوسی و سال‌شمار [سرودن و تدوین] شاهنامه در ویژه‌نامه‌ی ماهنامه‌ی باختر در اصفهان به چاپ رسید (بهار، ۱۹۳۴). مجموعه‌ی دیگری که در برگیرنده‌ی مقالات ارائه شده توسط پژوهندگان ایرانی بود در شماره‌ی ویژه‌ی ماهنامه‌ی مهر (سال ۲، ش ۵، ۱۳۱۳ ش. / ۱۹۳۴ م.) با نام فردوسی‌نامه‌ی مهر منتشر شد. سومین مجموعه با نام جشن فردوسی در ایروان و توسط محققان ارمنی به چاپ رسید که دو مقاله‌ی ارزشمند از ملیک اوهان جانیان در بر داشت. چهارمین مجموعه به همت محققان اتحاد جماهیر شوروی زیر نام فردوسی ۹۳۴-۱۹۳۴ به چاپ رسید. مجموعه‌ی مقالات دیگری نیز در نیویورک با نام جشن فردوسی منتشر شد که فهرستی ارزشمند از دست‌نگاشته‌های اصلی شاهنامه را که تا آن روز شناخته شده بود، در بر می‌گرفت. نشریه‌ی آسیایی (Journal Asiatique) هم هزار و نهصد و سی و پنجمین شماره‌ی خود را به فردوسی اختصاص داد و سیف آزاد نیز شماره‌ای از ایران باستان خود را ویژه‌ی برپایی جشن هزاره منتشر کرد (برلین، ۱۹۳۶).

در طول همایش یان ریپکا چنین ابراز عقیده کرد که بزرگترین خدمتی که مجمع ممتاز ما می‌تواند برای جوامع فارسی زبان انجام دهد، چاپ تصحیحی انتقادی و قابل اعتماد از شاهنامه است (فروغی، ۷). مؤسسه‌ی انتشاراتی بروخیم در تهران کوشید با چاپ متن کامل شاهنامه زیر نظر مجتبی مینوی، عباس اقبال، سلیمان حیم و سعید نفیسی که بر اساس چاپ فولرس صورت گرفته بود و شماره‌ی صفحات چاپ ماکان و موهل نیز در پایین صفحات آن ذکر شده بود، به این آرزو جامه‌ی عمل پوشد (یار شاطر، سیزده). این چاپ به نقاشیهای درویش پرورده‌ی ایرانی مزین شده بود. او در سبک تازه‌ی خویش سنت مینیاتور ایرانی و پیکرنگاری ارمنی و رئالیسم اروپایی را با یکدیگر درآمیخته بود.

محمد قزوینی مقدمه‌ی شاهنامه‌ی ابومنصوری را با نام مقدمه‌ی قدیم شاهنامه تصحیح و منتشر کرد. فریتس ولف با چاپ فرهنگ شاهنامه کاری جاودانه و ماندگار انجام داد و آن را به عنوان هدیه‌ای کوچک توسط سفیر آلمان [در تهران]، به مردم ایران تقدیم کرد (صدیق (تدوین‌گر)، ۱۹۳۴، مقدمه، ۷).

از میان مقالات خوانده شده در همایش، سی و سه مقاله (همراه با مقاله‌ی نولدکه که پیشتر فرستاده بود و مقالات تقی‌زاده که در فاصله‌ی سالهای ۱۹۲۰ تا ۱۹۲۱ در مجله‌ی کاوه چاپ شده بود و نیز مقدمه‌ی قدیم شاهنامه، تصحیح قزوینی) در سال ۱۳۱۴ ش. / ۱۹۳۵ م. در تهران با نام کتاب هزاره‌ی فردوسی (بازبینی توسط مینوی) به چاپ رسید، اما به سبب نارضایتی رضاشاه از تقی‌زاده، از انتشار آن تا سال ۱۹۴۳ جلوگیری شد. (بنگرید به: صدیق، ۱۹۶۶، ۲۱۶-۲۱۷).

سخنرانیهای ارزشمند فروغی درباره‌ی فردوسی و شاهنامه در فاصله‌ی سالهای ۱۹۳۳ تا ۱۹۳۵ در چندین شماره به چاپ رسید و اندکی بعد در مجلدی جداگانه منتشر شد (فروغی، ۱۹۷۲).

این فعالیتها به گونه‌ای چشمگیر پژوهندگی ایرانیان را ارتقا بخشید و به ظهور اثر ماندگار ذبیح‌الله صفا در سال ۱۹۴۲ م. [/ ۱۳۲۱ ش.، یعنی حماسه سرایی در ایران] انجامید (صفا، مقدمه). کتاب صفا تمام جنبه‌های شاهنامه را از دیدگاهی انتقادی در بر می‌گرفت، بنابراین خیلی زود به اثری متعارف در این زمینه تبدیل شد.

توضیحات مربوط به دیگر جشنهای هزاره‌ی فردوسی که در دهه‌ی ۱۹۷۰ و سال ۱۹۹۰ در تهران و مشهد برگزار شد، در ذیل مدخل شاهنامه خواهد آمد.

شرکت‌کنندگان در کنگره‌ی هزاره‌ی فردوسی - ورودی تالار سخنرانی دارالفنون

برخی از شرکت‌کنندگان در این تصویر نیستند (برگرفته از صدیق (تدوین‌گر)، ۱۹۴۳، ۲۰۲)

از راست به چپ، ردیف نخست (روی زمین): حیدرعلی کمالی (ترکیه)، محمدتقی بهار، هنری ماسه (فرانسه)، عباس اقبال، عیسی صدیق، مهیت آگواگلو (آمریکا)، فرانکلین م. گانتز (آمریکا)، سباستین بک (آلمان).
 ردیف دوم (نشسته): جان درینک واتر (انگلستان)، عبدالوهاب عزام (مصر)، جورج کونتونوا (فرانسه)، ابراهیم حکیمی، یوگنی برتلس (شوروی)، سویت امبستدر (ناشناخته)، حسن اسفندیاری، محمدعلی فروغی، خانم گودار (?)
 فرانسه)، دستور نوشیروان (هندوستان)، آرتور کریستن سن (دانمارک)، فریدریک سِر (آلمان)، عبدالحسین شیبانی، حسن پیرنیا.

ردیف سوم (ایستاده): مجتبی مینوی، سید ولی‌الله نصر، مهدی (?), دیبا، حسن وحید دستگردی، میرزا یارنس، بدیع‌الزمان فروزانفر، سعید نفیسی، جمیل صدقی زهاوی (عراق)، صادق رضازاده شفق، مهت فؤاد کوپرولو [زاده]

(ترکیه)، عبدالقاسم اعتصامزاده، محمد نظام‌الدین (هندوستان)، دنیس راس (انگلستان)، آشی کاگا آتسوجی (ژاپن)، زین‌العابدین رهنما، آ. آ. بلشیکوف (شوروی)، محمدطاهر رضوی (هندوستان)، غلامرضا رشید یاسمی.

ردیف چهارم: یدالله مایل تویسرکانی، احمد حامد صراف (عراق)، علی اصغر حکمت، یان ریپکا (چکسلواکی)، نصرالله فلسفی، محمد اسحاق (هندوستان)، الکساندر فریمان (شوروی)، هادی حسن (? هندوستان)، عبدالعظیم قریب، علی ینهادبی (ترکیه)، شیخ الملک اورنگ، احمد بهمنیار، رحیمزاده صفوی.

ردیف پنجم: ژوزف هاکین (فرانسه)، جلال [الدین] همایی، یوری ن. مار (شوروی)، علی قویم، الکساندر آ. رومسکوویچ (شوروی)، یوسف اربلی (شوروی)، جمشدجی اونوالا (هندوستان).

ردیف ششم: بهرام گور انکلساریا (هندوستان)، احمد کسروی، نصرالله تقوی، ولادیمیر مینورسکی (انگلستان)، عبدالحمید عبّادی (مصر)، آنتونیو پگلیارو (ایتالیا)، ملک کرم، ارنست کونزل (آلمان)، عباس خلیلی، علی جواهر کلام، ل. آ. مایر (فلسطین).

کتاب شناسی بر پایه‌ی متن

- ایرج افشار، کتابشناسی فردوسی: فهرست آثار و تحقیقات درباره‌ی فردوسی و شاهنامه، تهران، ۲۵۳۵ = ۱۳۵۳ ش. / ۱۹۷۴ (شامل برنامه و دیگر مطالب مربوط به جشن هزاره).
- محمدتقی بهار، «قبر فردوسی»، نوبهار هفتگی، سال ۱۳، شماره‌های ۲-۹، ۱۳۰۱-۱۳۰۲ ش. / ۱۹۲۲-۱۹۲۳، صص ۴۳۵-۴۳۴ و ۴۵۰-۴۴۹.
- همو، «شرح حال فردوسی از روی شاهنامه»، باختر، سال ۱، شماره‌های ۱۱-۱۲، ۱۳۱۳ ش. / ۱۹۲۴، صص ۷۴۸-۸۲۹.
- ای. ای. برتلس، «فردوسی و خلاقیت او»، در فردوسی ۹۳۴-۱۹۳۴، صص ۱۸۱-۹۷.
- م. اس. دایمند، «تأثیر فردوسی بر هنر ایرانی»، در دی. ای. اسمیت (گردآورنده)، جشن فردوسی ۹۳۵-۱۹۳۵، نیویورک، ۱۹۳۶، صص ۲۴-۱۳.
- عباس اقبال، «نقش و نگار داستانهای ملی ایران»، در صدیق، ۱۹۴۳، صص ۱۹۶-۱۵۱.
- اسحاق، «نفوذ فردوسی در هندوستان»، در صدیق (گردآورنده)، ۱۹۴۳، صص ۱۴۹-۱۵۰.
- فردوسی ۹۳۴-۱۹۳۴، لنینگراد، ۱۹۳۴، فردوسی‌نامه‌ی مهر، مهر ۵، ش ۲، تهران، ۱۳۱۳ ش. / ۱۹۳۴.
- جشن فردوسی، ایروان، ۱۹۳۴. ان. یا. مرّ، «وزن شعر شاهنامه»، در صدیق (گردآورنده)، ۱۹۳۴، صص ۱۸۸-۱۹۷.
- کی. ملیک اوهان جانیان، "Firdusi yew Irani vipakan motivner Shahnama-umuhay matenagrut yan mejj" در جشن فردوسی، ایروان، ۱۹۳۴، صص ۱۱۶-۱.
- همو، "Hay-iranakan Zolovrdakan vep"، در جشن فردوسی، ایروان، ۱۹۳۴، صص ۱۵۷-۲۳۰.
- غروی، «شاهنامه‌ی فردوسی»، سیمرغ، ش ۴، ۱۹۷۶، صص ۱۹-۳.
- محمدعلی فروغی، «مقام ارجمند فردوسی»، ارمغان، ش ۱۴، ۱۳۱۲ ش. / ۱۹۳۳، صص ۷۴۵ به بعد.
- همو، «مقام فردوسی و اهمیت شاهنامه»، در صدیق (گردآورنده)، ۱۹۳۴، صص ۱۶.
- همو، مقالات فروغی درباره‌ی شاهنامه و فردوسی، به کوشش حبیب یغمایی، تهران، ۱۹۷۲.
- اف. مکملر، "Armenie et chah-nameh"، JA [نشریه‌ی آسیایی]، ۱۹۳۵، صص ۵۴۹-۵۵۹.

- مجتبی مینوی، «کتاب هزاره‌ی فردوسی و بطلان انتساب یوسف و زلیخا به فردوسی»، روزگار نو، سال ۵، ش ۳، لندن، ۱۹۴۶، صص ۱۶-۳۶. ژول موهل، Le Livre des Rois I، پاریس، ۱۸۳۸.
- تئودور نولدکه، "Das iranische Nationalepos"، در Grundriss II، صص ۱۳۰-۲۱۱؛ بازنگری و چاپ جداگانه، لایپزیگ، ۱۹۲۰، ترجمه‌ی بزرگ علوی با عنوان حماسه ملی ایران، تهران، ۱۹۴۸.
- آی. اربلی، "L'argenterie sassanide et le Shah-Nameh"، در صدیق (گردآورنده)، ۱۹۴۳، صص ۷۱-۶۴.
- محمد قزوینی، «مقدمه‌ی قدیم شاهنامه»، در همان، بیست مقاله‌ی قزوینی، به کوشش عباس اقبال، ج ۲، تهران، ۱۹۲۸-۱۹۳۴، ج ۲، صص ۱-۶۴.
- رومسکوویچ، «شرح مختصر تاریخ شاهنامه پژوهی»، در فردوسی ۹۳۴-۱۹۳۴، صص ۵۰-۱۳.
- عیسی صدیق (گردآورنده)، کتاب هزاره‌ی فردوسی، تهران، ۱۳۲۲ ش. / ۱۹۴۳ (مقالات فارسی و غیرفارسی به همراه بحثی کوتاه درباره‌ی زبان پهلوی از فریمان).
- همو، یادگار عمر ۲، تهران، ۱۳۴۵ ش. / ۱۹۶۶، صص ۲۳۳-۲۰۱.
- ذبیح‌الله صفا، حماسه‌سرایی در ایران، تهران، ۱۳۲۱ ش. / ۱۹۴۲، دومین بازنگری، تهران، ۱۳۳۳ ش. / ۱۹۵۴.
- سمیولوویچ، «شعر حماسی ایرانیان در ادبیات ترکان آسیای مرکزی»، در فردوسی ۹۳۴-۱۹۳۴، صص ۱۷۶-۱۶۱.
- علیرضا شاپور شهبازی، زندگینامه‌ی انتقادی فردوسی، کالیفرنیا، ۱۹۹۱.
- دی. ای. اسمیت، «کتاب‌شناسی دست‌نگاشته‌های اصلی و چاپهای شاهنامه در کتابخانه‌های جهان»، در همان، جشن فردوسی ۹۳۵-۱۹۳۵، نیویورک، ۱۹۳۶.
- سید حسن تقی‌زاده، «فردوسی»، کاوه، شماره‌های ۱-۲، برلین، ۱۹۲۱-۱۹۲۰.
- پی. بی. واچها، فردوسی و شاهنامه: پژوهشی درباره‌ی حماسه بزرگ ایرانیان اثر هومر شرق، بمبئی، ۱۹۵۰.
- احسان یارشاطر، مقدمه بر شاهنامه‌ی خالقی مطلق، صص یازده تا سیزده.
- این مقاله در فصلنامه‌ی پاژ، سال اول، شماره‌ی چهارم، زمستان ۱۳۸۷، (جشن‌نامه‌ی دکتر خالقی مطلق)، به خواستاری و کوشش: دکتر محمود امیدسالار، ابوالفضل خطیبی، دکتر سجاد آیدنلو به چاپ رسیده است.